

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

ZSANDÁR, CSENDŐR, RENDŐR

A francia eredetű *zsandár* német közvetítéssel került a nyelvünkbe, írásban először 1851-ben bukkant fel (TESz. 3: 1210). A *gendarme* szó a *gens d'armes* 'fegyveres emberek' (nemesi származású, nehéz fegyverzetű lovasok a francia hadseregben a késő középkortól a XVIII. század végéig) módosulata, a *gendarmérie* 'zsandárság'. A zsandárság fényes rendészeti és nyelvi pályát futott be a XIX. században. Az intézmény Napóleon császárságának időszakában a kiépülő birodalmi közigazgatás részeként terjedt el a francia ellenőrzés alá vont országokban, a *gendarme(rie)* szót azonban Európa csaknem minden nyelve átvette, s így jövevénytöbbször nemzeti szavá lépett elő. Amikor 1815-ben a bécsi kongresszus döntése nyomán az Osztrák Császárság Lombardiát is bekebelezte, nem szüntették meg az olajozottan működő szervezetet, melynek tagjait kezdetben az *örkatona*, *lovagör*, *lovasör* szavakkal illették. A szabadságharc vérbe fojtása után az északolasz ezred vált a mintájává a falvakban és a tanyavilágban szolgálatot teljesítő, katonailag szervezett, fegyveres rendvédelmi testületnek (*die Kaiserlich-Königliche Gendarmérie*), amelyet I. Ferenc József 1849. június 8-án kibocsátott rendeletével hívott életre, és első parancsnokának Johann Franz Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, Julius Jacob von Haynau tábornagy bizalmasát nevezte ki (Artner 2014b: 15). A Bach-korszak zsandársága rémképként ivódott bele a magyarság történeti emlékezetébe. A zsandárok legfőbb feladata nem a közrend biztosítása volt, hanem az elrettentés. A rézsísakot viselő lovasok politikai menekültek, fegyverek, Kossuth-bankók, röpiratok után szaglászta, egymást követték a házmotozások, s még a kalap- és kabátviseletet, arcszőrzetet (Kossuth-szakáll!) is ellenőrizték (Bekics 1898: 441). Oktalan kegyetlenkedésük, rideg kíméletlenségük a császári rendszer legnépszerűtlenebb szolgálattelvivé tette őket.

A cenzor vörös írónja a legártatlanabb szavakban is lázítást gyanított, a korszakot dicsőítő *Rückblick* (1857) pedig a külföldet próbálta az orránál fogva vezetni. Általános volt a vélekedés, hogy a névtelenül megjelent röpiratot az osztrák belügyminiszter írta. Széchenyi István azért ragadott tollat, hogy magához Alexander Bachhoz intézze maró szavait. Vitairata 1859-ben jelent meg Londonban, a borító és a címlap tanúsága szerint a szerző minden közelebbi meghatározás nélkül egy magyar ember (*Von einem Ungarn*). Az *Ein Blick*ben több mint negyvenszer fordul elő a *Gensd'arm(en)*, illetve a *Gensd'armérie* szó. A zsandárok kíméletlen ostromozása nem véletlen: szervezeti szabályzatuk

44. §-a értelmében ugyanis bármelyikük vallomása elegendő bizonyítéknak minősült akárki ellenében, s ha elfogtak valakit, magas díjazásban részesültek, ráadásul a tarifa a bíróság kiszabott ítéletének súlyosságával egyenes arányban emelkedett (Széchenyi 1859: 302, 306). Jellegzetes rendőrállami kellékek. A kiegyezést követően a zsandárság jogelődként való átvétele szóba sem jöhetett. A szervezetet 1867. május 8-án a Magyar Királyságban feloszlatták, de Erdélyben és Horvátországban tovább működött.

A magyar rendvédelem történetét rendszeres formában megíró Tisza Miksa volt az első, aki levéltári források alapján szedte lajstromba a szolgálatot teljesítő közegek régi elnevezéseit. Több mint egy tucat nevet sorolt fel, külön-külön csoportba illesztve az idegen és a jobbra magyar eredetű szavakat: *bakter*, *darabont*, *hajdú*, *konstábler*, *militia*, *muskatéros*, *pandúr*, *szerezsán*, *zsandár*, illetve *csákányos*, *csendkatona*, *csendlegény*, *negyedmester*, *strázsa-mester*, *tizedes* és *utcai kapitány* (Tisza 1913/1925: 113–4). A reformkorban a rendvédelem alapszókincse is gyarapodott, a *rendőr(ség)* is, a *csendőr(ség)* is nyelvújítás korabeli szóösszetétel. Írott forrásokban való megjelenésük időrendjében: *rendőr* (Márton 1823: II/1. 800, Gensdarmes [Gendarmes]), *csendőrség* (Jelenkor 1833: 828), *csendőr* (Jelenkor 1834: 150), *rendőrség* (Fogarasi 1836: 260, 'der Polizeydiener; die Polizey').

A *rendőr* 'Polizei-Landreiter' afféle pusztázó lovasként tűnt fel Márton József szótárának Gensdarmes szócikkében, s így kezdetben nem a városi közbiztonság fogalmi köréhez, hanem a vidéken esett károkozások megakadályozásához kapcsolódott; ezt a jelentését előbb a *csendőr* (1834), majd a *zsandár* (1851) vette át. A mezőrendőrök a szántók, legelők, erdők, méhesek, kertek stb. rendjéért feleltek. A mezei rendőrségről szóló 1840. évi IX. törvénycikk 3. §-a kimondta, hogy tevékenységüket a szolgabírák, illetve a szabad királyi és kiváltságos mezővárosokban a városi kapitányok felügyelik. Az 1848. április 11-én létrehozott Belügyminisztériumban Szemere Bertalan rendőri osztályt is életre hívott, júniusban pedig felállították az Országos Rendőri Hivatalt, amely kezdetben csak nevében volt országos, és rendőrbiztosai eleinte kizárólag állambiztonsági ügyekkel foglalkoztak, nem a közbátorság, azaz a csend és rend fenntartásával. Kossuth Lajos már június 27-én külön rendőr-minisztérium felállítását sürgette, Széchenyi István pedig augusztusban egy rendőrségi törvény mielőbbi meghozatalát szorgalmazta, de az állandósuló harcok, majd a szabadságharc leverése miatt végül egyik sem valósult meg (vö. Urbán 2012: 517–8). A rendfenntartást a városi és a vármegyei szervezetek látták el, sokszor a haza védelméért felelős nemzetőrség hathatós támogatásával.

A *rendőr* mintájára alkotott *csendőr* szónak számos népetimológián nyugvó alakváltozata (*csendér*, *csëndér*, *csöndér*, *csindér*, *csendúr* stb.) volt,

amit Gombocz Zoltán és Melich János azzal magyarázott, hogy „a nép a szóban *-ér* képzőt s nem *őr*-rel való összetételt érez” (Gombocz–Melich 1918: 936). Jelentése kezdetben a *gendarm* és a *patrouille* ’járőr’ között ingadozott, Szontagh Gusztáv katonai műszavakat felsoroló jegyzékében a *patrouillieren* igét is megadta ’kutatni, csendőrködni’ jelentéssel (Szontagh 1834: 108), majd egészen 1848-ig a *rendőr* (részleges) szinonimájává vált (Szily 1902: 37). A Magyar Tudós Társaság és Bloch Móric (Ballagi Mór) magyar–német zsebszótárában a *csendőr* és a *rendőr* német megfelelője egyaránt *der Polizey(i) beamte*, *Polizey(i)diener* (Magyar és német zsebszótár 1838: 100, 613; Bloch 1848: 42, 256). A *csendőr* 1848-tól alkalmanként már a *csendbiztos* szót is helyettesítette (Artner 2014a: 192, 195). A *csendőr* szó elterjedését 1851-től az is elősegítette, hogy sokan a *zsandár* magas hangrendű párjának vélték. A *csendőr* és *rendőr* szó mai alapjelentése a Magyar Királyi Csendőrség (1881. évi II. és III. törvénycikk), illetve a Székesfővárosi Magyar Királyi Államrendőrség (1881. évi XXI. törvénycikk) létrehozását követően a több mint hatvanesztendő párhuzamos működés során rögződött vidéki, illetve városi rendfenntartó testületként. (A területi munkamegosztás azonban nem érvényesült maradéktalanul: a kisebb városokban és a nagyvárosok külterületein gyakran csendőrök teljesítettek szolgálatot.) A *csendőrség* szó jelentésudvarába idővel a hasonló minta alapján szervezett külföldi testületek is bekerültek: a francia *gendarmérie*, a román *jandarmerie*, az orosz *жандармерия*. Széchenyi István *Ein Blick*jének K. Papp Miklós-féle fordításában (1870) többnyire (*idegen*) *csendőrök* lettek a *gendarmes*ből.

A szótörténeti kutakodás nem léphet az intézménytörténet helyébe, az utóbbi iránt érdeklődőket a Parádi József-féle *A magyar rendvédelem története* (1995) című kiadvány igazítja el. A Bach-korszakban a *gendarme(rie)*/*zsandár(ság)* és a *Polizey/policáj* szókétfős jelölte testületek egyképpen gyűlöletessé váltak, és az utálatból az elnevezéseknek is bőséggel kijutott. A XIX. század derekán, a korszerű rendvédelmi intézmények kiépítésekor ezért fel sem vetődött, hogy az új testületek elnevezése a kétpólusú nemzetközi mintát kövesse. A magyar nyelvben – az albán, angol, belorusz, bolgár, cseh, dán, észt, finn, francia, gallego, holland, horvát, ír, katalán, lengyel, lett, litván, macedón, málta, norvég, német, olasz, orosz, portugál, román, spanyol, svéd, szerb, szlovák, szlovén, török és ukrán nyelvvel ellentétben – nem váltak nemzetközi szóvá. Mivel a városi, illetve a vidéki szervezetek hivatalos és köznapi elnevezése hosszú időn át párhuzamosan *csendőrség*, illetve *rendőrség* volt, a *csend* és *rend* szóhoz egyértelmű rendvédelmi képzetek társultak. Európa nyelveiben nincs párja ennek a jelenségnek. A *rendészet* szó is magyar sajátosság, nem fordítható le más nyelvekre.

Szakirodalom

- Artner Ramona 2014a. A csendőrség szó eredete és tartalma. *Rendvédelem-történeti Hírlevél (Nuntiotones Historiae Praesidii Ordinis)*, XXIII. évf. 43–46. sz. 192–9.
- Artner Ramona 2014b. Az osztrák csendőrség 1848–1938. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, 24. évf. 39–42. sz. 15–22.
- Beksics Gusztáv 1898. I. Ferencz József és kora. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története. X. A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat. Budapest. 395–34.
- Bloch Móricz, Dr. [Ballagi Mór] 1848. *Új kimerítő magyar–német és német–magyar zsebszótár*. Magyar–német rész. Geibel Károly. Pest.
- Fogarasi János, Alsó-viszti 1836. *Német és magyar zsebszótár*. Első vagy magyar–német rész. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1918. *Magyar etymologiai szótár*. VII. csércse-csobolyó. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Jelenkor 1833. II. évf. 104. sz. (december 28.) 828.
- Jelenkor 1834. III. évf. 19. sz. (március 5.) 150.
- Magyar és német zsebszótár* 1838. Első vagy magyar–német rész. Közre bocsátá a' magyar tudós társaság. Az előszót Vörösmarty Mihály és Schedel Ferencz írta. Magyar Kir. Egyetem. Buda.
- Márton Jó'sef 1823. *Német–magyar–deák lexicon*. Második része a' Trilingue Lexiconnak. Első darab A–J. Bauer B. Filep Universzitási Könyvnyomtató és Könyváros. Béts.
- Gr. Széchenyi István 1870. „Blick”. I–III. Fordította K. Papp Miklós. Stein János. Kolozsvár.
- Széchenyi István [Von einem Ungarn] 1859. *Ein Blick auf den anonymen “Rückblick”, welcher für einen vertrauten Kreis, in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate October 1857, in Wien, erschien*. London.
- Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor. Budapest.
- Szontagh Gusztáv 1834. Általános katonai műszavak's kifejezések. In: *Mathematikai Műszótár*. Az előbeszédet Döbrentei Gábor mk. titoknak írta. Magyar Tudós Társaság, Magyar Királyi Egyetem. Buda, 100–10.
- TESz. 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3. Ö–ZS. Főszerkesztő Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó.
- Tisza Miksa 1913/1925. *Magyarország rendőrségének története* (1913). „Haladás” Nyomda Részvénytársaság. Pécs.
- Urbán Aladár 2012. A rendőrség országos megszervezése és Madarász László rendőrminisztériuma 1848-ban. *Századok* 146. évf. 3. sz. 517–42.

E. Bártfai László

szerkesztő

E-mail: bartfai.egu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3409-8531>